

Israeli Narrations in *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis* with a Comparative Look at Some Works in the Interpretation of *the Qur'an* in Early Islam

Mahboobe Shamshirgarha*

Abstract

Some works of Muslims in the interpretation of *the Qur'an* and the history of prophets have been influenced by *the Torah* and Jewish historical books. One of these works is *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis*. It is a Mystic interpretation in Persian that has recently been edited and published for the first time. We have found many Israeli narrations in this work. Most of them are in the narrations related to the following parts of the story: the story of the birth of Jacob and his twin brother named Eis and their enmity; some descriptions about the numbers and the names of Jacob's wives and their children; some of Joseph's childhood dreams in which he saw his superiority; the name of one of Joseph's brothers who prevented him from being killed; Joseph's nakedness before his brothers threw him into the well, the dryness of the well; Joseph's selling to the caravan passengers and his price; dipping Joseph's shirt in the goat blood; Jacob's crying and waiting impatiently for Yusuf; the name of the King of Egypt such as Potiphar; the prisoner and prison officer's love for Joseph; the number and name of Joseph's children; the vehemence of Joseph with his brothers in his palace in Egypt, and so on. This comparative study concluded that Israeli narrations have been used extensively in *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis*, like some other ancient books.

Introduction

"Israel" is one of the names of Jacob; the supreme ancestor of the Jews. "Israiliyat" in *Qur'anic* interpretation literature means ancient stories and myths as well as superstitions in historical and interpretive narrations of Muslims that are taken from Jewish sources. Most of these false narrations are related to the life stories of the previous prophets. Among them, the life of Prophet Joseph is very important. The theme of love is prominent in this surah. There are also many mystical, moral, educational, and social concepts in this surah. *The Torah* has provided a wide field for the entry of many myths and superstitions into the Muslim's book. One of these works is *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis* that has recently been edited by the author of the present study and published for the first time. This work is one of the Sufi interpretations in Persian in which the Surah Yusuf is interpreted with a mystical approach. In this work, while expressing mystical points, anecdotes, and verses, the life adventures of this prophet are narrated in a sweet and pleasant way.

Materials and Methods

This research has used the library method and comparative analysis of the materials. We read all the texts of *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis* to find Israeli narrations. Before that, we read the text of *the Torah* and *the Qur'an* precisely. In this way, we could understand the details of the story of Joseph in *the Torah* but not in *the Qur'an*. Then, we read this story in some other Persian works in the interpretation of *the Qur'an* in the first Islamic centuries and compared these books with *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis*.

We found many of Israeli narratives in *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis*. Most of them are in the narrations related to the following parts of the story: 1) the story of the birth of Jacob and his twin brother named Eis and their enmity, 2) some descriptions about the numbers and the names of Jacob's wives and their children, 3) some of Joseph's childhood dreams in which he saw his superiority, 4) the name of one of Joseph's brothers who prevented from him being killed, 5) Joseph's nakedness before his brothers threw him into the well, 6) the dryness of the well, 7) Joseph's selling to the caravan passengers and his price, 8) dipping Joseph's shirt in the goat blood, 9) Jacob's crying and waiting impatiently for Yusuf, 10) the name of the King of Egypt as

* Assistant Professor of Persian Language, Department of Iranian and Islamic Studies, National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran, Tehran, Iran (Corresponding Author Email: Mah.shamshirgarha@yahoo.com)

Potiphar, 11) the prisoner and prison officer's love for Joseph, 12) the number and names of Joseph's children, 13) the vehemence of Joseph with his brothers in his palace in Egypt, 14) capturing Simon by Joseph, 15) Joseph's party for his brothers, 16) Judah's intercession for saving Benjamin, 17) sending travel items to Jacob and his children from Egypt to Canaan by Joseph, and finally 18) the story of Jacob's death and burial.

Discussion of Results and Conclusions

This study concluded that Israeli narrations have been used extensively in *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis*. A number of the stories in this work that are related to his childhood and even before the birth of Joseph in Canaan and the period of his reign in Egypt are undoubtedly influenced by *the Torah*. Of course, not all the exaggerated and mythical narratives of this work exist in *the Torah*. Rather, in many cases, the author's imagination has led to the creation of mythical stories. Considering the multiplicity of Israeli narrations in this work, it seems that the author has an 'Akhbari' perspective and theologically belongs to the Ash'arite school.

A comparative study of Israeli narrations in this work and some other Persian works in the interpretation of *the Qur'an* in the first centuries shows that the use of the narrations in question is not limited to the text of *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis*. Most of the Israeli narrations in this text are common to other books, and in a few of them there are slight differences between *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis* and other interpretations like the *Tafsir-e-Surabadi*, *Rawd al-Jennan and Ruh al-Jannan*, *Kashf al-Asrar and oddah al-Abrar*, *Ghesse-e-Yusuf* and *ons al-Muridin and Rawdah al-Muhebin*. Of course, it is not possible to comment definitively on *Anis al-Moridin and Shams al-Majalis*, the time of which is unknown.

Keywords: *Israilliyat*, Persian Literature, Interpretation of *the Qur'an*, Mystic Interpretations, Classical Literature, Joseph (Son of Jacob) in the *Qur'an*.

References

1. Abu Shabaah, M. M. (1992). *The Israelites and the matters in the books of interpretation*. Beirut: Dar Al-Jail.
2. Bukhari, A. M. (2007). *Ons al-muridin wa rawdat al-muhebin*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
3. Diari, M. T. (2004). *Research on Israelism in Quranic interpretations*. Tehran: Suhrawardi Research and Publication Office.
4. Drayati, M. (2011). *Indexes of Iranian manuscripts (fankha)*. Tehran: National Archives and Library of Iran.
5. Farahi, M. M. (2005). *Tafsir Hadayiq al-haqaiq (part of Surah Yusuf)*. Tehran: University of Tehran.
6. Haji Shah Karami, F. (2012). *Critique of Israel in the story of Prophet Yusuf based on the interpretations of the two sects*. (n.p).
7. Hekmat, A. A. (Ed.) (1960). *Kashf al-asrar wa odda al-abrar*. Tehran: Ibn Sina; Mehr Ain.
8. Ibn Manzoor, M. (1984). *Lesan al-Arab*. Qom: Publication of Seminary Literature.
9. Marefat, M. (2000). *Tafsir and mofasaran*. Qom: Al-Tamhid Cultural Institute.
10. *Persian Torah* (1895). London.
11. Roshan, M. (Ed.) (2003). *The story of Yusuf*. Third Edition. Tehran: Scientific and Cultural Publications.
12. Salami Ravandi, M. (2009). *A Comparative Study of Shiite and Sunni Interpretive Narrations for Surah Yusuf Emphasizing the comparative interpretation in Al-Bayan, Al-Dar Al-Manthur, Al-Safi and Al-Burhan and the Old Testament*. (n.p).
13. Shamsirgarha, M. (2019). *Anis al-moridin and shams al-majalis*. Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation.
14. Sirjani, S. (2002). *Tafsir-e Surabadi*. Tehran: Farhang Nashre No Publication.
15. Tabatabai, S. M. H. (1996). *Al-mizan fi Tafsir al-Quran*. Qom: Islamic Publications Office of the Teachers Association.
16. Yahaghi, M., & Mehdi Naseh, M. (1988). *Rawd al-jennan and ruh al-jannan*. By Abolfotuh Razi, H. A. Mashhad: Astan Quds Razavi Research Foundation.
17. Zahabi, M. H. (1961). *Interpretation and commentators*. Cairo: Dar Al-Kitab Al-Hadith.

فصل نامه علمی متن شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره چهارم (پیاپی ۵۲)، زمستان ۱۴۰۰، صص ۸۶-۷۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۶/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱/۲۸

Doi: <http://dx.doi.org/10.22108/rpll.2021.127973.1870>

اسرائیلیات در انیس المریدین و شمس المجالس

با نگاهی تطبیقی به برخی از تفاسیر سده های نخست اسلامی

محبوبه شمشیرگراها*

چکیده

ماجراهای جذاب و پر رمز و راز زندگی حضرت یوسف (ع) و نیز ایجاز قرآن در بیان قصه این پیامبر الهی، مجالی گسترده برای ورود برخی اخبار عهد عتیق به تفسیرهای قرآنی و متون تاریخ اسلامی فراهم کرده است. یکی از این آثار، انیس المریدین و شمس المجالس، تفسیری صوفیانه به زبان فارسی، است که به تازگی و برای نخستین بار تصحیح و منتشر شده است. تعداد بسیاری از روایات اسرائیلی در این متن وجود دارد. اغلب آنها در روایات مربوط به این بخش های داستانی دیده می شود: ماجرای هم زادگی و خصومت یعقوب و برادرش عیص؛ چندوچون و نام همسران و فرزندان یعقوب؛ رویاهای چندگانه یوسف؛ نام و نشان برادری که نقشه قتل یوسف را برهم زد؛ برهنگی یوسف پیش از به چاه افکندن؛ خشکی چاه؛ آغشتن پیراهن با خون بزغاله؛ نام و نشان عزیز مصر؛ محبوبیت یوسف نزد زندان بان و زندانیان؛ تعبیر خواب دو هم بند یوسف؛ تعداد و نام فرزندان یوسف؛ درشتی یوسف با برادران در مصر؛ گروگان گیری شمعون؛ مهمانی یوسف برای برادران؛ میانجیگری یهودا در رهایی بنیامین؛ پیشکشی اسباب انتقال اهل و عیال یعقوب برای سفر به مصر؛ بندگی مصریان برای یوسف و ماجرای وفات و خاک سپاری یعقوب. بررسی تطبیقی انیس المریدین و شمس المجالس با برخی از تفسیرهای کهن دیگر، از مشابهت این اثر با بیشتر آنها در بسیاری از روایات اسرائیلی، البته گاه با تفاوت هایی جزئی، خبر می دهد. این نوشتار به روش کتابخانه ای از میان روش های تحقیق کیفی و با شناخت و بررسی محتوای اثر به دست آمده است.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه پژوهش های ایران شناسی و اسلام شناسی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران.

Mah.shamshirgarha@yahoo.com

واژه‌های کلیدی

اسرائیلیات؛ تفسیرهای قرآن؛ تفاسیر عرفانی؛ ادبیات کلاسیک؛ سوره یوسف

۱- مقدمه

بحث‌های مقدماتی نوشتار پیش رو ذیل چند بخش ارائه می‌شود:

اسرائیلیات: این واژه از نظر لغوی، جمع «اسرائیلیه» و منسوب به «اسرائیل»، نامی دیگر برای حضرت یعقوب، جد اعلای یهودیان است (ابن‌منظور، ۱۴۰۵، ج ۱: ۶۲۳). گذشته از معنای لغوی^۱، این اصطلاح در نگاه نخست، به معنای داستان‌هایی است که از یک منبع یهودی سرچشمه گرفته است؛ اما این اصطلاح در ادبیات رایج میان محدثان و مفسران، همه داستان‌ها و افسانه‌های کهنی را در بر می‌گیرد که از گذشتگان به تفسیر و حدیث و تاریخ وارد شده است؛ اعم از اینکه منشأ آنها یهودی یا مسیحی باشد. حتی برخی با گسترش مفهوم آن به همه جعلیات و روایات خرافی، به هر آنچه دشمنان از سر دشمنی و کینه‌توزی وارد حدیث و تفسیر کرده‌اند، با رویکردی تغلیبی، اسرائیلیات گفته‌اند؛ زیرا از سویی، اغلب احادیث خرافی و افسانه‌پردازی‌های محدثان و مفسران در منابع یهودی ریشه دارد و از سوی دیگر، خصومت این قوم به اسلام، بنابر شهادت قرآن، از هر قوم دیگر افزون است (معرفت، ۱۳۷۹، ج ۲: ۷۱).

عوامل و شیوه ورود اسرائیلیات به متون تاریخ اسلامی و تفسیرهای قرآن: ورود اسرائیلیات به تفسیرهای قرآنی از دوران صحابه آغاز شد. پس از رحلت حضرت رسول (ص)، ورود اسرائیلیات به اسلام قطع نشد و حتی با رفع منع و تحذیرهای حضرت (ص) و کوتاهی دست مسلمانان از دامان عترت و عصمت، بیش از پیش تقویت شد. در آن زمان هنوز مجموعه احادیث پیامبر گردآوری و تدوین نشده بود و این امر بعد از رحلت حضرت رسول (ص) انجام گرفت؛ به همین سبب زمینه‌ای فراهم شد تا تابعان کم‌کم روایات اسرائیلی را به فرهنگ اسلامی وارد کنند.^۲ پس از آن با فرارسیدن عصر تدوین تفسیرهای قرآن، بخش بسیاری از این روایات اسرائیلی وارد تفسیرها شد (رک. ذهبی، ۱۹۶۱ م، ج ۱: ۱۶۹-۱۷۸). گفتنی است میزان اعتماد محدثان و مفسران و عالمان رجال، به علمای اهل کتاب و راویان اسرائیلیات متفاوت است. بسیاری این روایات در نتیجه کم‌توجهی برخی محدثان اهل سنت، در منابع روایی آنها، مانند صحیح مسلم و بخاری، دیده می‌شود. در نتیجه، بسیاری از این روایات در تفسیرهای متأثر مانند تفسیر طبری و الدر المنثور راه یافته است؛ اما این به آن معنا نیست که منابع روایی شیعه و تفسیرهای آنان، خالی از این دست روایات است؛ بلکه به دلایلی مانند کم‌توجهی برخی محدثان شیعه و نیز کم‌دقتی تفسیرنویسان در بهره‌مندی از نقل راویان و تمیز مصادر روایی، گاه در تفاسیر شیعی مانند التبیان فی تفسیر القرآن شیخ طوسی و مجمع البیان فی تفسیر القرآن شیخ طبرسی نیز این روایات دیده می‌شود.^۳

اسرائیلیات در سوره یوسف: داستان‌های پیامبران به‌ویژه قصه حضرت یوسف (ع)، از نظر موضوع و سابقه، مجالی وسیع برای ورود اسرائیلیات به فرهنگ اسلامی مهیا کرده است. برجستگی مضمون عشق در این سوره و نیز احتمال آن بر مفاهیم عرفانی، اخلاقی، تربیتی و اجتماعی، علاوه بر اینکه عرصه‌ای گسترده برای جولان افسانه‌پردازی و خرافه‌گویی محدثان و مفسران فراهم کرده، موجب شده است در طول تاریخ تفسیر قرآن، عارفان

مسلمان همواره به این سوره بیش از سوره‌های دیگر توجه داشته باشند.^۴ به طوری که در طول سده‌های نخست اسلامی تا روزگار معاصر، آثار بسیاری به زبان عربی و فارسی در شرح «احسن القصص» به نظم و نثر شکل گرفته است. افزون بر منظومه‌های متعدد،^۵ شرح این داستان به منزله بخشی از تفسیرهای کامل مانند تفسیر طبری، *روض الجنان* و *روح الجنان ابوالفتوح رازی*، *لطائف الإشارات* قشیری، *كشف الأسرار و عدة الأبرار* میبدی، *تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم* اسفراینی و تفسیر سوراآبادی بوده است؛ نیز آثاری به طور خاص در تفسیر آیات این سوره شکل گرفته است؛ مانند *قصه یوسف (جامع الستین للطائف البساتین)* از احمد بن محمد بن زید طوسی، *انس المریدین و روضة المحبین* از ابونصر احمد بن محمد بخاری و *حدائق الحقائق معین الدین* فراهی که همگی نشان‌دهنده اقبال گسترده مفسران و اصحاب کشف و شهود به این سوره است.

انیس المریدین و شمس المجالس: این اثر یکی دیگر از تفسیرهای صوفیانه به زبان فارسی است که در آن، ضمن تفسیر سوره مبارکه یوسف با رویکردی باطنی و بیان نکات و حکایات و ابیات عارفانه، داستان پرماجرایی زندگی این پیامبر الهی به شکلی شیرین و دلنشین روایت شده است. از این متن که به حق باید آن را گنجینه‌ای ارزشمند از میراث کهن فرهنگ و زبان فارسی و تفاسیر قرآنی دانست، اطلاعی در دست نبود؛ به جز نقل حکایتی از مجتبی مینوی در شماره هفتم مجله سخن در خرداد ۱۳۳۲ و سپس اشاراتی کوتاه از بدیع الزمان فروزانفر در *مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی*، ذیل حکایت یادشده، و سرانجام توضیحاتی مختصر از سید علی آل داود در *مقدمه تاج القصص* به منزله یکی از مآخذی که نویسنده *انیس المریدین و شمس المجالس* احتمالاً از آن بهره برده است.^۶ تا آنکه این اثر، در پی چند سال تلاش و تحقیق نگارنده، به همت بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی منتشر شد. با وجود جست‌وجوهای پر دامنه، اطلاعاتی از مؤلف و زمان دقیق نگارش این اثر به دست نیامد. برپایه یادداشت‌های مندرج در برخی نسخه‌ها و نیز اظهار نظر فهرست‌نویسان نسخ خطی، تفسیر یادشده از آثار منسوب به خواجه عبدالله انصاری است که نگارنده با بحث و تحلیلی از زبان و محتوا، آن را یکسره ناروا دانسته است.^۷ نکته دیگر آنکه، برخی این متن را ترجمه *بحر المحبته فی اسرار الموده* دانسته^۸ و آن را به محمد و برخی به احمد غزالی نسبت داده‌اند که این دیدگاه نیز به نظر درست نمی‌آید.^۹ هنگام تصحیح این اثر، نگارنده برخی از مصادیق روایات اسرائیلی در متن را مشاهده کرد و با ارائه دو نمونه از آنها در مقدمه، بررسی مفصل در این موضوع را به فرصتی دیگر وا گذاشت که اکنون نوشتار پیش رو حاصل آن است. گفتنی است خاستگاه افسانه‌ها و خرافاتی که در تفسیرها و منابع تاریخی اسلامی از داستان یوسف آمده است، تنها تورات نیست؛ بلکه از همان ابتدای ورود این روایات به منابع اسلامی، این داستان دستخوش قصه‌سرایی‌ها و خیال‌پردازی‌های مورخین و محدثین و مفسران قرار گرفت و با شاخ و برگ‌هایی اضافه، به روایات غیرواقعی آن دامن زده شد؛ اما در این نوشتار، نظر به آنچه پیشتر در مقدمه بیان شد، منظور نگارنده از اصطلاح «اسرائیلیات» انبوهی از مجعولات و داستان‌سازی‌های قصه‌نویسان نیست؛ بلکه آن چیزی است که در تورات آمده یا منشأ آنها تورات است؛ هر چند جلوه‌های برجسته از این وجه نیز در متن منظور چنان است که می‌توان مجالی گسترده و مجزا را بدان اختصاص داد.

۱-۱ پیشینه پژوهش

درباره اسرائیلیات در تفسیر قرآن و قصه‌های انبیا آثار بسیاری تاکنون به زبان فارسی و عربی نوشته شده که می‌توان بخشی از آن را حاصل تلاش‌های محمدحسین ذهبی^{۱۰}، محمد بن محمد ابوشهبه^{۱۱}، محمدتقی دیاری^{۱۲}، رمزی نغانه^{۱۳}، حمید محمدقاسمی^{۱۴}، سید اعجاز موسوی^{۱۵}، محمدهادی مؤذن جامی^{۱۶}، فهیمه کلباسی اصفهانی^{۱۷} و أمال ربیع^{۱۸} خواند. این آثار، جزو انبوه منابع مربوط به علوم قرآن و تفسیرهای قرآنی است که در آنها کسانی مانند معرفت^{۱۹}، در بخش‌هایی از اثر خود به این مبحث نیز پرداخته‌اند. در منابع اسلامی برخی مانند رقیه کشاورز^{۲۰} داستان یوسف را به‌طور مجزا و گاه کسانی مانند محمد سلامی راوندی^{۲۱} و فرشته حاجی شاه‌کرمی^{۲۱} تنها مبحث اسرائیلیات را در این سوره بررسی کرده‌اند؛ اما با تمرکز بر شناخت تحلیلی تفسیرهای فارسی - به‌منزله بخش مهمی از ادبیات کلاسیک فارسی - درباره التزام به رویکرد تطبیقی با تورات و یا اساساً فهم اسرائیلیات (به معنای خرافات و داستان‌های جعلی)، پژوهش‌های چندان توجه‌برانگیزی به انجام نرسیده است. شاید بتوان از نظیره‌هایی مانند اثر رمضان متولی^{۲۳} و لیلا مرندی^{۲۴} یاد کرد. در این پژوهش برآنیم تا با تمرکز بر *انیس المریدین و شمس المجالس* و مقایسه تطبیقی آن با متن تورات، نمودهای اثرپذیری این تفسیر را از تورات بررسی کنیم.

۲-۱ پرسش‌های پژوهش

۱. کاربرد روایات اسرائیلی در *انیس المریدین و شمس المجالس* چگونه است؟ آیا این روایات، به‌طور فراگیر در شرح بسیاری از بخش‌های زندگی یوسف^(ع) در این اثر دیده می‌شود یا به‌ندرت می‌توان از وجود روایات اسرائیلی در توصیف قصه زندگی این پیامبر الهی یاد کرد؟
۲. با توجه به میزان کاربرد روایات اسرائیلی در این متن، تعلق این اثر به مؤلفی با مکتب کلامی اشعری یا شیعی چگونه تبیین می‌شود؟
۳. در بررسی تطبیقی این اثر با برخی تفسیرهای سده‌های نخست، آیا می‌توان به وجه انحصار در کاربرد روایات اسرائیلی در این متن قائل شد؟
۴. چگونه می‌توان تنها با لحاظ روایات اسرائیلی در این متن در ارتباط با برخی آثار هم‌موضوع سده‌های نخست، به نتایجی درباره شیوه شکل‌گیری اثر دست یافت؟

۲-۲ داستان حضرت یوسف در تورات و قرآن

این داستان از قصه‌های کهن قوم یهود است. واقعه اسارت یوسف و انتقال او به مصر ظاهراً در زمان طوطیمیس سوم از فراعنه مصر (حدود ۱۵۰۰ سال ق. م.) رخ داده است (سجادی در مقدمه فراهی، ۱۳۸۴: ص). این حکایت در قرآن کریم (سوره سیزدهم، با عنوان «یوسف») و تورات (باب چهاردهم از باب تکوین، از فصل ۳۷ تا ۵۰) آمده است؛ البته مطالعه تطبیقی این داستان در هر دو کتاب نشان می‌دهد، آنچه در تورات آمده است، تفاوت‌هایی بسیار با قرآن مجید دارد که مهم‌ترین وجه آن، بسنده‌کردن قرآن به بیان ماجراهای کلی و نپرداختن به جزئیات آنهاست. مروری کوتاه بر زندگی یوسف بیانگر آن است که وی فرزند زیبا و دوست‌داشتنی حضرت یعقوب بود.

برادران بزرگ‌تر و ناتنی یوسف از مادر، بر وی حسد بردند و به حيله، در چاهش افکندند. سپس کاروانیانی او را به مصر برد و در بازار برده‌فروشان، عزیز مصر او را خرید و به قصر خود برد. همسر عزیز کم‌کم به یوسف دل باخت و سرانجام بنای مراوده با او را گذاشت. خودداری این پیامبر الهی، به حبس او انجامید. یوسف در زندان با دو جوان هم‌بند آشنا شد که بیشتر خدمتگزار دستگاه پادشاه مصر بودند. او خواب هر دو آنها را با مژده آزادی یکی و خبر مرگ دیگری، تعبیر کرد. فردی که آزاد شد، دوباره به دستگاه پادشاه مصر برگشت و در ماجرای خواب‌دیدن شاه و ناتوانی معبران در بازگویی حقیقت آن، پس از مدت‌ها به یاد هم‌بند سابقش افتاد و تعبیر خواب را از یوسف شنید: «هفت سال پی‌درپی کشت کنید و جز مقداری اندک برای خوراک، بقیه را در سنبله ذخیره کنید، تا هفت سال بعد از اندوخته‌هایتان بخورید». پادشاه با شنیدن این تعبیر، در پی اعاده حیثیت به یوسف، او را آزاد، و عهده‌دار خزاین مصر کرد. در سال‌های قحطی، برادران یوسف با شنیدن آوازه آذوقه‌بخشی عزیز مصر به دیار وی سفر می‌کنند و به این ترتیب، زمینه بازشناخت آنها و شرمندگی‌شان فرامی‌رسد. سرانجام، به دعوت یوسف، پدر و همه اهل و عیال او به مصر وارد می‌شوند و در این شهر اقامت می‌گزینند.

می‌توان اثرپذیری *انیس المریدین و شمس المجالس* را از تورات، در چند بخش از این داستان بازشناخت که

در ادامه بیان می‌شود.

۱-۲ همزادگی و تقابل عیص و یعقوب

در بسیاری از تفسیرها و متون تاریخی اسلامی، داستان حضرت یوسف از ماجرای تقابل فرزندان دوقلوی اسحاق به نام‌های اسحاق و عیص آغاز شده است (برای مثال، رک. میدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۱۳۹؛ سوراآبادی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۱۰۹۱). مؤلف *انیس المریدین و شمس المجالس* نیز در آغاز قصه چنین گزارش کرده است: «اسحاق پیغمبر زنی داشت و از وی حامله بود. چون وقت ولادت او شد، از شکم خود آوازی شنید که دو کس خصومت می‌کنند. یکی می‌گفت که من پیشتر بیرون می‌روم. دیگری می‌گفت که اگر تو پیشتر بیرون روی، من شکم مادر بدرم و بیرون روم. آن نخستین، باز پس ایستاد تا آن دیگری بیرون آمد. برادر دوم در پاشنه پای برادر آویخته بود. مادر هر دو را به نزدیک اسحاق آورد و قصه بازگفت. اسحاق نخستین را «عیص» نام نهاد؛ زیرا که در شکم مادر عصیان آورد و دویم را یعقوب نام نهاد که در پاشنه برادر آویخته بود و به عربی پاشنه را عقب گویند. و چون هر دو به حد بلوغ رسیدند، اسحاق، یعقوب را به شبانی فرستاد و عیص را به کشاورزی» (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸، ۸۳). در قرآن چنین روایتی نیست و بی‌تردید این بخش از داستان یوسف برگرفته از گزارش تورات است؛ طبق آن، دو برادر از همان آغاز در شکم مادر با یکدیگر جدال داشتند و خطاب به اسحاق^(ع)، «یهوه به وی گفت: "دو امت در بطن تو هستند و دو قوم از رحم تو جدا شوند و قومی بر قومی تسلط خواهد یافت... نخستین سرخ‌فام بیرون آمد و تمامی بدنش مانند پوستین پشمین بود و او را عیسو نام نهادند. و بعد از آن برادرش بیرون آمد و پاشنه عیسو را به دست خود گرفته بود و او را یعقوب نام نهادند» (تورات، سفر پیدایش: ۲۵، ۲۲-۲۶). سپس شرح تقابل آنها و شیوه گراییدن یعقوب به شبانی و عیص به کشاورزی، در باب‌های ۲۵ تا ۲۷ «سفر تکوین» آمده است.

۲-۲ نام و نشان همسر و فرزندان یعقوب

اساساً در قرآن درباره تعداد و نام همسران یعقوب و چند و چون فرزندآوری آنها چیزی بیان نشده است و تنها گزارش، به تعداد فرزندان یعقوب یعنی یازده برادر یوسف مربوط می‌شود؛ اما به گزارش تورات، یوسف از

دومین همسر یعقوب، «راحیل» که دختردایی پدری او «لابان» بود، در حاران زاده شد. یعقوب نخست دختر بزرگ او، «لیه» و سپس دختر کوچک او راحیل و نیز «بلهه»، کنیزک راحیل و سپس «زلفه»، کنیزک لیه را به زنی گرفت. لیه برای او شش فرزند به نام‌های رثوبین، شمعون، لاوی، یهودا، یساکر و زبولون، و راحیل برای او دو فرزند، یعنی یوسف و بنیامین، و زلفه دو فرزند به نام‌های جاد و اشیر، و بلهه نیز دو فرزند به نام‌های دان و نفتالی آورد (تورات، سفر پیدایش: ۳۵، ۲۳-۲۶). در بیشتر تفسیرها و متون تاریخ اسلامی نیز همین گزارش با تغییراتی اندک در نام فرزندان آمده است (برای مثال، رک. ابوالفتوح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۱۳؛ سورآبادی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۱۰۹۳؛ میدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۵) *انیس المریدین و شمس المجالس* نیز در پرداختن به همسران یعقوب از تورات اثر پذیرفته است؛ اما گزارش آن کلی و مختصر و تاحدی متفاوت است: «و گفته‌اند که یعقوب شش خاتون بخواست و از هر خاتونی دو پسر حاصل شد. چنانکه دوازده پسر باشد» (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۸۸).

۲-۳ رویاهای یوسف

قرآن داستان یوسف را از رویای ملکوتی یوسف آغاز می‌کند: «یوسف گفت: پدرم! من دیشب خواب یازده ستاره را به همراه خورشید و ماه دیدم که از آسمان فرود آمدند و در برابر من سجده کردند. یعقوب گفت: ای پسرک من! خوابت را برای برادرانت حکایت مکن که برای تو نیرنگی می‌اندیشند، زیرا شیطان برای آدمی دشمنی آشکار است» (یوسف: ۴-۵). گزارش قرآن از این جهت همانند تورات نیست. در عهد عتیق، یوسف نه یک بار، بلکه دو بار خواب می‌بیند و برخلاف روایت قرآن که یوسف خواب خود را تنها برای پدر روایت کرده است، هر دو رویا را برای برادران نقل می‌کند. در خواب اول «به ایشان گفت: گوش کنید تا خوابی را که دیده‌ام برای شما تعریف کنم. در خواب دیدم که ما در مزرعه بافه‌ها را می‌بستیم. ناگاه بافه من برپا شد و ایستاد و بافه‌های شما دور بافه من جمع شدند و به آن تعظیم کردند. برادرانش به وی گفتند: آیا می‌خواهی پادشاه شوی و بر ما سلطنت کنی؟ پس خواب و سخنان یوسف بر کینه برادران افزود». یوسف بار دیگر خوابی دیگر نظیر خوابی که در قرآن گزارش شده را برای برادرانش نقل کرد. همچنین آن را برای پدر نیز بیان کرد. پدر او را سرزنش کرد: «این چه خوابی است که دیده‌ای؟ آیا واقعا من و مادرت و برادرانت آمده و پیش تو تعظیم خواهیم کرد؟» برادران به او حسد کردند ولی پدر درباره این خواب، می‌اندیشید» (تورات، سفر پیدایش: ۳۷، ۱-۱۱).

در *انیس المریدین و شمس المجالس* به تأثیر از تورات، سخن تنها از یک خواب نیست. در پی روایت وهب بن منبه از درختی افسانه‌ای در میان سرای یعقوب که هر شاخی از آن، به یکی از فرزندان یعقوب تعلق داشت و بی‌بهرگی یوسف از آن درخت و جبران آن از خداوند با عصایی بهشتی، روزی یوسف خوابی دید و مانند روایت تورات آن را برای برادران نقل کرد. محتوای این خواب نیز به خواب اول در تورات بی‌شباهت نیست: «در خواب دیدم که مردی از آسمان فرود آمد با جمال و کمال؛ چنانکه من هرگز از وی نیکوتر ندیده بودم و این عصای مرا در زمین بنشانند. درحال، درختی بلند گشت و برگ و بار پدید آورد و بر هر شاخی از آن چند گل دیدم که بیرون آمد، سرخ و سفید و زرد و الوان دیگر»؛ سپس با شاخ و برگ‌هایی ادامه می‌دهد: «هیچ کدام سبز نگشت. پس چون ساعتی بود، بادی عظیم پیدا گشت و همه درخت‌های شما را کند و درخت من همچنان سبز و خرم بود» (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۸۵). خواب دیگر یوسف در این متن، در واقع همان خواب دوم او در تورات و همان است که در قرآن گزارش شده است که البته با تفصیل و ذکر جزئیاتی افسانه‌ای برای پدر نقل می‌شود: «به خواب

دیدم که در شهری بودم بزرگ و تختی زرین نهاده. بر آن تخت مرصع نشسته بودم و انگشتری مملکت در دست من بود و چندین هزار مرد با سلیح پیش من ایستاده بودند و رعیت آن شهر فرمانبردار من بودند و من پنداشتم که درهای آسمان گشاده شدی و آفاق پر نور شدی و ماهیان دریا و جانورا پیدا همه در تسبیح بودندی و مرا ردایی برافکنده بودی؛ چنانکه همه عالم از آن منور گشتی و پنداشتم که همه کلیدهای گنج‌های زمین را پیش من آوردندی و من از آن به تعجب مانده بودم. ناگاه یازده ستاره از پس یکدیگر فرود آمدندی و مرا سجده کردندی. آنگاه ستاره‌ای روشن پیش من آمدی و به آستینم درشدی و باز بیرون آمدی و سجود کردی. او را گفتمی که چه نامی؟ گفت: "من زهرام." و دیدم که مرغی عظیم و سفید از آسمان فرود آمدی و بر تخت نشست و با من به سخن درآمدی. گفت: "این ستاره‌های اسرائیل خدایند. اینها را قبول کن" و مرا بر ایشان شفقت آمدی و آن ستاره که نامش زهره بود بر رویش بوسه دادی و در آستین نهادی. پس ستارگان دیگر بار با من به سخن آمدی و گفتندی: "یا یوسف! آفتاب و ماه، مشتاق لقای تو اند و می‌خواهند که تو را سجود کنند. ما را دستوری ده تا به‌جای خویش رویم..." (انیس المریدین، ۱۳۹۸: ۸۸-۹۱). رویای اول یوسف در تورات، به‌نحوی در برخی تفسیرهای اسلامی نیز آمده است. گاه کاملاً شبیه به آن (برای مثال، رک. بخاری، ۱۳۸۶: ۴۹۱)، و گاه همچون انیس المریدین و شمس المجالس که بی‌شبهت به تورات نیست (ابوالفتح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۹؛ میدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۶). گاهی نیز هر دو خواب، به‌منزله مقدمه‌ای برای خواب‌هایی، مانند گزارش قرآن، بیان شده است (برای مثال، رک. فراهی، ۱۳۸۴: ۱۰۵؛ طوسی، ۱۳۸۲: ۵۹).

۲-۴ نقشه خائنانه برادران برای قتل و واسطه‌گری یهودا

قرآن بدون ذکر نام برادری که در نقشه خائنانه برادران، آنان را به انصراف از قتل یوسف ترغیب کرد، تنها کلیدی از طرح و گفت‌وگوی آنها روایت می‌کند: «یوسف را به قتل برسانید یا او را به سرزمینی دور ببندارید تا توجه پدرتان معطوف شما گردد و پس از آن مردی شایسته باشید. یکی از آنها گفت: یوسف را نکشید، اگر کاری می‌کنید او را در نهانخانه چاه بیفکنید تا برخی از رهگذران او را برگیرند و به شهر و دیاری ببرند» (یوسف: ۹-۱۰)؛ اما اساساً در تورات، ماجرای پیاده‌سازی این نقشه خائنانه کاملاً با گزارش قرآن متفاوت است، چنین نیست که برادران، به تقاضای همراهی یوسف برای تفرج با آنها، به محضر پدر آمده باشند؛ بلکه آنها به‌طور تصادفی و هنگامی که برای چرانیدن احشام در «شکیم» بودند با دیدن یوسف، حسادت خود را عملی کردند و تصمیم گرفتند او را بکشند که با وساطت روبیل، او را به چاه افکندند. وی با شنیدن قصد کشتن برادران، «به امید اینکه جان او را نجات دهد گفت: "او را نکشیم. خون او را نریزیم، بلکه وی را در این چاه بیندازیم. با این کار بدون اینکه به او دستی بزنیم خودش خواهد مرد". رثوبین در نظر داشت بعداً او را از چاه بیرون آورد و نزد پدرش بازگرداند»؛ اما در جملات بعد، درنهایت کسی که برادران را از کشتن برادران منصرف و پیشنهاد کرد یوسف در چاه را به کاروان اسماعیلیان بفروشد یهودا بود: «یهودا به برادران گفت: برای ما چه فایده دارد که برادر خود را بکشیم و خونسش را پنهان بداریم. بیاید او را به اسماعیلیان بفروشیم و دست خود را به خونسش نیالاییم؛ زیرا هرچه باشد برادر ما و پاره تن ماست. برادران این پیشنهاد را پذیرفتند» (تورات، سفر پیدایش، ۳۷، ۱۲-۱۷). در انیس المریدین و شمس المجالس نیز یهودا برادری است که هم در جلسه شور و هم در صحرا، مانع کشتن یوسف شد: «یهودا گفت: از کشتن او ما را به دنیا آخرت جز بدنامی بارنیاورد» (انیس المریدین، ۱۳۹۸: ۹۵). همچنین

در صفحاتی بعد چنین آمده است: «چون یهودا این بشنید، دلش بر وی بسوخت و او را در کنار گرفت و گفت: مترس که نگذارم که تو را بکشند؛ مگر نخست مرا بکشند» (همان: ۱۰۴)؛ حتی مفسر در شرح آیه مورد نظر و مصداق «قائل»، به تصریح می‌نویسد: «یعنی گوینده گفت: "یوسف را در چاه اندازید" و این گوینده یهودا بود» (همان: ۱۰۵).

مانند *انیس المریدین و شمس المجالس*، گزارش همه تواریخ و تفاسیر اسلامی، درباره کلیت نقشه برادران در ستاندن یوسف از پدر به حیل، همانند گزارش قرآن است و نقلی از اینکه یوسف خود به نزد آنها رفته باشد دیده نشد؛ اما در اینکه کدام یک از برادران به پیشنهاد خود، یوسف را از قتل نجات داد و متأثر از این گزارش، با او مهربان بود، اتفاق نظر وجود ندارد.^{۲۵} بیشتر مفسران و مؤلفان او را روبیل یا یهودا دانسته و البته برخی او را یکی از برادران دیگر و حتی شمعون دانسته‌اند. گاه در یک متن، از هر دو نفر، روبیل و یهودا و حتی دیگران نام برده شده است (رک. ابوالفتوح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۱۷، ۲۵؛ فراهی، ۱۳۸۴: ۱۶۲، ۱۹۲؛ بخاری، ۱۳۸۶: ۵۶۲، ۵۸۷؛ طوسی، ۱۳۸۲: ۱۲۶). به نظر می‌رسد این ناهمگونی ناشی از گزارش دوگونه تورات باشد.

۲-۵ از تن برکشیدن پیراهن یوسف

درحالی‌که در قرآن تصویری از شیوه به چاه افکندن یوسف ترسیم نشده است، در تورات چنین می‌خوانیم: «وقتی یوسف رسید او را برهنه کردند، پیراهن رنگارنگش را از تنش بیرون کردند و در چاهش افکندند» (تورات، سفر پیدایش: ۳۷، ۱۸). در *انیس المریدین و شمس المجالس* نیز در شرح به چاه انداختن یوسف چنین آمده است: «پس پیراهن از وی برکشیدند» (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۱۰۵). جالب اینجاست که موتیف پیراهن از تن یوسف کشیدن و برهنه کردن یوسف، در رفتار خصمانه برادران پیش از آنکه او را در چاه افکنند، در قریب به اتفاق همه تفسیرهای کهن دیده می‌شود که بی‌گمان این تصویر، متأثر از تورات ایجاد شده است (برای مثال، رک. سورآبادی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۱۰۲؛ میدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۲۹؛ ابوالفتوح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۲۵).

۲-۶ خشکی چاه

در قرآن از جزئیات چاهی که برادران، یوسف را در آن گرفتار کردند، نشانی نیست. تنها با اشاره‌ای حاکی از اینکه سقای کاروانیان دلو خود را در چاه انداخت، می‌توان پی‌برد که شاید این چاه آب داشته است؛^{۲۶} اما در تورات آشکارا از خشکی چاه یاد شده است: «در چاهش انداختند، و اتفاقاً آن چاه هم خشک بود» (تورات، سفر پیدایش: ۳۷).

گزارش برخی تفسیرهای قرآنی نیز چنان است که تلویحا از آنها خشکی چاه برمی‌آید؛ برای مثال، می‌توان به روایت‌هایی اشاره کرد که طبق آنها مردی از قوم عاد به نام «هود» از صدها سال پیش در قعر چاه یادشده به سر می‌برد و انتظار یوسف را می‌کشید (برای مثال، رک. طوسی، ۱۳۸۲: ۱۲۹؛ فراهی، ۱۳۸۴: ۲۱۹). این گزارش در متن منظور نیز عینا تکرار شده است (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۱۰۶). همچنین از این عبارات نیز خشکی چاه برمی‌آید: «آورده‌اند که در ته چاه، سنگی بود. آن سنگ بر سر چاه آمد و بایستاد و آن سنگی بود که خدای تعالی چون قوم لوط را سنگ بارید، یکی از آن در ته آن چاه بود و آن چاه پر بود از حشرات» (همان: ۱۰۵).

۲-۷ آغشتن پیراهن یوسف به خون بزغاله

در قرآن سخنی از ماهیت «دم کذب» (یوسف: ۱۸) - که برادران پیراهن را بدان آغشتند - نیامده است؛ اما در

تورات به روشنی این موضوع گزارش شده است: «پس برادرانش بزی را سر بریده، جامه زیبای یوسف را به خون بز آغشته نمودند. سپس جامه آغشته به خون را نزد یعقوب بردند» (تورات، سفر پیدایش: ۳۷، ۳۱). متأثر از این گزارش، در اغلب تفسیرها و روایت راویان و محدثان، «بزغاله» حیوانی است که برادران پیراهن یوسف را به خون وی آغشتند (برای مثال، رک. بخاری، ۱۳۸۶: ۵۷۲؛ ابوالفتح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۲۷؛ طوسی، ۱۳۸۲: ۱۵۱). در *انیس المریدین و شمس المجالس* نیز به روشنی از این حیوان نام برده شده است: «پس برادرانش به جای خویش آمدند و بزغاله بکشتند و پیرهن یوسف به خون آلوده کردند تا به پدر گویند که او را گرگ بخورد» (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۱۰۶).

۸-۲ نام و نشان عزیز مصر (فوطیفار)

در تورات نام کسی که در مصر، یوسف را از کاروانیان خریداری کرد، فوطیفار (پوتیفار) و منصب او ریاست محافظت دربار آمده است: «تاجران پس از اینکه به مصر رسیدند یوسف را به فوطیفار، یکی از افسران فرعون فروختند. فوطیفار رئیس محافظان دربار بود» (تورات، سفر پیدایش: ۳۷، ۳۶). این درحالی است که در قرآن با صرف نظر از ذکر نام وی، از این شخصیت با عنوان «عزیز» در عبارت «إمرأة العزيز» (یوسف: ۲۱ و ۳۰) یاد شده است. در *انیس المریدین و شمس المجالس* نیز همانند تورات، عزیز مصر، سپهسالار ملک ریان بود (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۱۲۹)؛ همچنین برپایه گزارش بسیاری از متون دیگر دوره‌های نخست، اساساً لقب «عزیز» در مصر، از آن هرکسی بود که در آن زمان منصب یادشده را داشت. در بسیاری از آنها منصب او متأثر از متن تورات، خزانه‌داری پادشاه مصر و گاه جانشین و فرمانده لشکر او و گاه، دارنده هر دو سمت است که با اسمی شبیه به اسم او در این کتاب آسمانی، اعم از إطفیر، قطفیر، قطیفور و فوطیفار از او یاد شده است (رک. ابوالفتح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۳۶؛ فراهی، ۱۳۸۴: ۳۲۸؛ سورآبادی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۱۱۸؛ میدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۳۴).

۹-۲ محبوبیت یوسف نزد زندانیان و زندانیان

پس از ماجرای مراوده همسر عزیز با یوسف و خودداری او از پذیرفتن درخواست آن زن، یوسف به دعای خویش و به دستور و خواست عزیز و همسرش روانه زندان شد: «اکنون جزا و مکافات او آن بود که به زندانش کنی یا عذابی سخت فرمایی تا عالمیان را عبرت گردد» (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۱۵۶). در قرآن گزارشی از روزگار و شیوه معاشرت او در زندان نیامده است؛ اما در تفسیرها و تواریخ مسلمانان، روایات متعددی از برکت یوسف برای زندان و زندانیان و محبوبیت او در نزد داروغه زندان و همه گرفتاران حبس دیده می‌شود؛ مانند «و یوسف را عادت بود که زندانیان را پند دادی و حکمت آموختی و خواب‌ها تعبیر کردی. اهل زندان همه او را دوست گرفتند» (همان: ۱۸۳). به نظر می‌آید این دست روایت‌ها متأثر از گزارش تورات در این باره باشد که طبق آن، یهوه در زندان با یوسف بود و بر وی احسان میکرد و او را در نظر داروغه زندان حرمت داد؛ تاجایی که حتی زندانیان، همه زندانیان را به یوسف سپرد و بدین تریب او را سرپرست زندانیان قرار داد (تورات، سفر پیدایش). روایاتی با محتوای مشابه در برخی تفسیرهای دیگر نیز دیده می‌شود (رک. طوسی، ۱۳۸۲: ۴۰۸).

۱۰-۲ نام و نشان فرزندان یوسف

در قرآن به زندگی شخصی یوسف پس از مالکیت بر سرزمین مصر اشاره‌ای نشده است؛ اما برپایه گزارش تورات، یوسف با «أسنات» دختر فوطی فارغ کاهن ازدواج کرد و پیش از سال‌های قحطی از وی دو پسر زاده

شد. «یوسف نخست‌زاده خود را منسی نام نهاد. زیرا گفت: "خدا مرا از تمامی مشقتم و تمامی خانه پدرم فراموشی داد." و دومین را افرایم نامید. زیرا گفت: "خدا مرا در زمین مذلمت بارآور گرداند" (تورات، سفر پیدایش: ۴۱، ۵۰-۵۲). نکته اینجاست که در تورات، اشاره‌ای به ازدواج یوسف با همسر عزیز پیشین مصر (فوطیفار) نشده است؛ اما در اغلب روایات و نوشته‌های محدثان و مفسران سده‌های نخستین، از ازدواج او با زلیخا سخن گفته شده که حاصل آن دو فرزند برای آنها بوده است که همان دویی هستند که در تورات از آنها نام برده شده است؛ مانند گزارش انیس المریدین و شمس‌المجالس: «و زلیخا را به روایتی دو پسر آمد، یکی را افرایم نام نهادند و یکی را منشا» (انیس المریدین، ۱۳۹۸: ۲۲۱). بی‌شک تعداد و نام فرزندان یوسف در این اثر و نیز سایر منابع مسلمانان، گاه با تغییراتی، برگرفته از گزارش تورات است (همچنین رک. ابوالفتوح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۹۷؛ میدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۱۱۵؛ طوسی، ۱۳۸۲: ۷۶۴).

۱۱-۲ درشتی یوسف با برادران در مصر

با وجود سکوت قرآن در شیوه رویارویی اول یوسف و برادران پس از سال‌ها دوری، در اغلب تفسیرها و تواریخ اسلامی، پس از آنکه برادران به ترغیب پدر برای دریافت غله به بارگاه عزیز یوسف مصر حاضر می‌شوند، یوسف آنها را می‌شناسد و این شناخت را پوشیده می‌دارد و در عین حال، برخوردی تند با آنها دارد؛ به طوری که با سخنانی درشت آنها را جاسوس و دروغ‌گوی خطاب می‌کند که به قصد کسب خبر از ممالک تحت ولایت او به مصر آمده‌اند. در انیس المریدین و شمس‌المجالس چنین آمده است: «یوسف جواب ایشان باز داد و پرسید که شما از کجایید و اصل و نسب از که دارید؟ حکایت کردند. یوسف گفت که من در شما آثار پیغمبری نمی‌بینم که شما به دزدان و جاسوسان می‌مانید که آمده‌اید که تا احوال ما را بازدانید و بروید و لشکر بیاورید تا ولایت ما را از ما بازستانید» (انیس المریدین، ۱۳۹۸: ۲۴۰). چنین گزارشی در متون اسلامی بسیار شایع است (رک. طوسی، ۱۳۸۲: ۴۸۰؛ میدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۹۹؛ بخاری، ۱۳۸۶: ۷۹۴؛ ابوالفتوح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۱۰۹). با توجه به اینکه چنین گزارشی در قرآن دیده نمی‌شود، بی‌تردید این برخورد متأثر از این عبارات تورات است: «چون یوسف برادران خود را دید، ایشان را بشناخت و خود را بدیشان بیگانه نموده، آنها را به درشتی سخن گفت و از ایشان پرسید: "از کجا آمده‌اید؟" گفتند: "از کنعان تا خوراک بخریم."؛ سپس یوسف با مرور خواب‌هایی که درباره آنها دیده بود در ذهن خویش، ادامه می‌دهد: «شما جاسوسانید و به جهت دیدن عریانی زمین من آمده‌اید». درست مانند گزارش انیس المریدین و شمس‌المجالس، در ادامه، هرچه برادران به تبرا و التماس مشغول می‌شوند و قصد خود را تنها برای دریافت غلات اعلام می‌کنند، کلامشان پذیرفته نمی‌شود و عزیز حضور آنها را تنها برای اطلاع از اوضاع سرزمین تحت مالکیت او برای جاسوسی موجه می‌داند (تورات، سفر پیدایش: ۷-۱۴).

۱۲-۲ گروگان‌گیری شمعون

برپایه گزارش تورات، یوسف پس از اتهام به برادران، گواهی به صدق سخنان و سوگندهای آنان را تنها در گرو آن دانست که برادر کوچک خود را که به همراه نداشتند، در سفر دیگر با خود همراه کنند. او آنان را سه روز به زندان افکند و از آنها خواست تنها یکی از برادران را به کنعان بفرستند تا برادر دیگر را با خود بیاورد، تا آنکه سخنان آنها را باور کند؛ اما یوسف با شنیدن عجز و ناله‌ها و اظهار پشیمانی برادران راضی شد با گروگان‌گیری شمعون از میان برادران، بقیه را به کنعان راهی کند تا به همراه برادر کوچک به مصر بازگردند (تورات، سفر پیدایش:

۴۲، ۱۵-۲۴). این گزارش عیناً در *انیس المریدین و شمس المجالس* دیده می‌شود: «یوسف گفت: "... اگر خواهید که شما را دستوری دهم، یکی از شما پیش من بگذارید تا آنکه که شما بازآید و اگر چنان باشد که شما جاسوسان باشید، باری یکی یا دو در دست باشد که او را هلاک کنیم". گفتند: "فرمان تو راست. هرچه خواهی بکن و از ما هرکدام را که اختیار می‌کنی، حکم تو راست". یوسف گفت: "شمعون را اختیار کردم که وقت بازگشتن شماست"» (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۲۴۲). این گزارش در برخی متون دیگر نیز آمده است (برای مثال، رک. طوسی، ۱۳۸۲: ۴۸۰، میبدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۹۹؛ بخاری، ۱۳۸۶: ۷۹۴).

۲-۱۳ تدارک مهمانی برای برادران در مصر

برادران پس از اتمام غله‌ای که در سفر اول به کنعان برده بودند، رضایت پدر را به دست آوردند و این بار همراه بنیامین به دربار عزیز مصر بازگشتند. پس از ورود به دربار، به گزارش تورات، به‌طور نیکو از آنان استقبال و در بارگاه عزیز از آنها پذیرایی شد: «یوسف چون بنیامین را با ایشان دید به ناظر خانه خود فرمود: "این اشخاص را به خانه بر، و ذبح کرده، تدارک بین؛ زیرا که ایشان وقت ظهر با من غذا می‌خورند". آن مرد به دستور یوسف اسباب میزبانی تدارک دید و آنها را بر سفره‌ای گسترده نشانند. این درحالی بود که برادران نگران و در جست‌وجوی درک علت این رفتار عزیز مصر، در اندیشه بودند. هنگامی که یوسف برای خوردن ناهار چنانکه خواسته بود بر آنها وارد شد، از آنها درباره‌ی هویت برادر کوچک، بنیامین، مطمئن شد. در این حال گریه بر او غلبه شد و از این جهت، به خلوت‌گاه مجاور سفره‌خانه وارد شد. پس از اندک زمانی، با رویی شسته دوباره نزد آنها بازگشت» (تورات، سفر پیدایش، ۴۳، ۱۵-۳۳). در روایات اسلامی و تفسیرهای نخستین نیز بسیار از خوان گسترده‌ی یوسف برای برادران مسافرش، با افزودن شاخ و برگ‌هایی خیال‌پردازانه سخن گفته شده است (رک. ابوالفتح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۱۱۵؛ میبدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۹۹، ۱۱۰)؛ حتی برخی مانند نویسنده‌ی *انیس المریدین و شمس المجالس* این مهمانی را تنها به همین نوبت مختص نمی‌داند. او در عباراتی از این قبیل، پذیرایی یوسف را از برادران گزارش کرده است: «یوسف در ایشان تأمل می‌کرد. چون نماز دیگر شد، صاحب مائده را گفت که همچنان که خون، پیش من می‌نهدید، پیش ایشان نهید و حرمت ایشان نگاه دارید. پس برادران یوسف را در خانه‌ای بردند، دیدند آراسته چون بهشت. آنکه خون بیاوردند. از هر نعمتی بر آن خوان نهاده که ایشان نام آن نمی‌دانستند؛ و خادمان را بازداشتند تا خدمت ایشان می‌کردند... پس بفرمود تا شش خوان بیاوردند پر از طعام‌های گوناگون و بنهادند. یوسف فرمود که هر دو برادر که از یک مادرید، بر یک خوان نشینید [...] چون مشربه از زر سرخ آوردند که مرصع بود به جواهر تا آب خورند، پس هریکی را خلالی چوبین دادند و ابن‌یامین را خلالی دادند زرین» (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۲۳۸، ۲۵۶، ۲۵۷). گاه قصه‌پردازی‌های مؤلف در این باره بسیار فراتر از متن تورات است (رک. همان: ۲۳۵).

۲-۱۴ میانجی‌گری یهودا در رهایی بنیامین

یوسف در نگهداشتن بنیامین چاره‌ای به کار بست تا او را با این بهانه که صاع پادشاه در بار وی یافت شده است، نزد خود نگه دارد؛ سپس برادران با توجه به تأکیدات وثیقی که نزد پدر به‌جای آورده بودند، نتوانستند به‌راحتی از این فرمان اطاعت کنند و راهی کنعان شوند. آنان با بی‌قراری، دوباره به شهر نزد یوسف بازگشتند. در اینجا به گزارش تورات، یهودا جلودار و سخن‌گوی برادران است و به‌تفصیل از حال و روز خود و برادرانش در صورت

بدعهدی در قبال پدر می‌گوید و سرانجام از عزیز درخواست می‌کند که اجازه دهد او به‌جای پسر کوچک در بند بماند و بنیامین با برادران راهی کنعان شود؛ زیرا وی به پدر قول داده است که اگر بنیامین را بازنگرداند هرگز به نزد پدر بازنگردد (تورات، سفر پیدایش، ۴۴، ۱۶-۳۴). درحالی که در قرآن اشاره‌ای به این ماجرا نیست، در متن منظور نیز متأثر از تورات، با قصه‌پردازی‌های افزوده، چنین می‌خوانیم: «چون نومید شدند که ابن‌یامین را به ایشان نخواهند داد، با یکدیگر به خلوت تدبیر کردند. یهودا گفت: «فردا من به زندان باشم. چون ابن‌یامین را خواهند که در زندان کنند، نگذارم و شما هریک به بازاری باشید. چون نعره من بشنوید، بانک برزنید و شمشیرها درنهم و بکشیم و برادر را برهانیم» (نیس المریدین، ۱۳۹۸: ۲۷۱). با شکست تلاش او در آزادکردن برادر کوچک، با این تفاوت که او در این متن، نه خطاب به یوسف، بلکه در مقابل برادران به آنها می‌گوید: اکنون ما خواستیم که او را بازآوریم، نتوانستیم و شما پیش از این با یوسف تفریط و افراط کردید. اکنون من با ابن‌یامین پیش عزیز مصر باشم و نزدیک پدر نیایم. چون بروید، پدر را از این حال خبر دهید که پسر تو چنین کاری کرد» (همان: ۲۷۲). این ماجرا در برخی آثار دیگر نیز دیده می‌شود (برای مثال، رک. بخاری، ۱۳۸۶: ۸۴۳).

۱۵-۲ پیشکش اسباب سفر یعقوب و اهل او به کنعان

درحالی که در قرآن ذیل «فلما دخلوا علی ذوسف آوی إليه أبویه و قال ادخلوا مصر إن شاء الله آمین» (یوسف: ۹۹) تنها به کوچ پدر از کنعان به مصر اشاره شده، در تورات و متأثر از آن، در منابع سده‌های نخست اسلامی، شرح و جزئیاتی مفصل برای این بخش از داستان نقل شده است. از جمله می‌توان به جزئیاتی درباره تعداد خاندان یعقوب که نزد یوسف آمدند و نیز وسایل و لوازم اهدایی یوسف برای تدارک سفر پدر و اهل او اشاره کرد. پادشاه مصر از یوسف درخواست می‌کند که از برادران و پدرش بخواهد تا چهارپایان خود را بار کنند و عازم کنعان شوند تا با انتقال پدر و همه اهل او به مصر، از این سرزمین بهره‌مند شوند. یوسف نیز ارابه‌ها و زاد و توش سفر خود و خاندانش را همراه برادران کرد و «به هریک از ایشان یک دست رخت بخشید؛ اما به بنیامین سیصد مثقال نقره و پنج دست جامه داد. و برای پدر خود ده الاغ بارشده به نفایس مصر و ده ماده الاغ بارشده به غله و نان و خورش برای سفر او فرستاد» (تورات، سفر پیدایش: ۴۵، ۱۷-۲۴). گزارش مدنظر نیز روایت تورات را به یاد می‌آورد: «و دیگر نوشته بود که صد و هفتاد دست جامه فرستادم ازبهر فرزندان و برادران خرد و بزرگ و هریک را شتری با ساز و آلت مرصع کرده و با هر شتری غلامی. و غلام و شتر از آن کس باشد که برنشیند. و ازبهر تو خاصه دستی جامه فرستادم و دستار ملکی. باید که این همه قبول کنی و درپوشی و به مصر آیی تا دشمنان ما شاد نشوند... یوسف از ایشان پرسید که فرزندان شما چندند؟ گفتند: "هفتاد تن". یوسف جهاز ایشان راست کرد و هریکی را صد وثیقه زر داد، و هزار وثیقه سیم، و هزار وثیقه مشک، و هزار وثیقه عنبر، و صد اشتر مایه، و صد اشتر بارکش با بار، و صد غلام و کالا را خود قیاس نبود و گفت: "با زینت و آلات و ساز ملوکانه در مصر درآید که دوستان شاد شوند و دشمنان غمگین"» (نیس المریدین، ۱۳۹۸: ۲۸۳). گزارش‌هایی اینچنین در برخی متون دیگر نیز دیده می‌شود (برای مثال، رک. ابوالفتوح رازی، ۱۳۶۷، ج ۱۱: ۱۵۴؛ بخاری، ۱۳۸۶: ۸۹۳).

۱۶-۲ وفات و خاک‌سپاری یعقوب

ماجرای وفات یعقوب و حتی یوسف در سوره مبارکه یوسف جایی ندارد؛ ازاین‌رو، به نظر نمی‌رسد که در تفسیرهای اسلامی نیز اثری از این ماجرا باشد. این درحالی است که فصل مشترک اغلب متون تاریخی و

تفسیری، شرح مرگ و انتقال و خاک‌سپاری جسد یعقوب به دست یوسف در سرزمین آبا و اجدادی آنهاست. صفحات پایانی *انیس المریدین و شمس المجالس* نیز به این موضوع اختصاص دارد: «حق تعالی به یعقوب وحی فرستاد که تو را اجل نزدیک است و نباید که در مصر فرارسی که این زمین فرعونیان است. باز به شام رو تا استخوان تو با استخوان جدان و پدران تو باشد. یعقوب نخواست که یوسف را از این حال خبر کند. دستوری خواست از یوسف که آرزوی زیارت برادران خود دارم. بروم ایشان را زیارت کنم. یوسف گفت: "فرمان تو راست و اگر می‌خواهی من با تو بیایم"». یعقوب پس از وصیت به پسران، «برفت از آنجا به سوی شام. فرزندان چند منزل با وی رفتند و وی را وداع کردند، ولیکن یهودا و لای و شمعون با وی رفتند. چون به مشهد ابراهیم رسیدند، روزی چند برآمد. یعقوب فرمان یافت. فرزندان برداشتند و به در غار آوردند که ابراهیم در آنجا مدفون بود و ندا کردند که یا خلیل الرحمن! دستوری هست که فرزندت یعقوب را درآریم؟ ندا آمد که درآرید. و در غار باز شد. او را آنجا بنهادند» (*انیس المریدین*، ۱۳۹۸: ۲۹۱). به نظر می‌رسد که این شرح با اندکی تفاوت، متأثر از گزارش تورات باشد که یعقوب پس از وصیتی اینچنین درگذشت: «و یعقوب پسران خود را خوانده گفت: "جمع شوید تا شما را از آنچه در ایام آخر به شما واقع خواهد شد خبر دهم. ای پسران یعقوب، جمع شوید و بشنوید و به پدر خود اسرائیل گوش گیرید» (تورات، سفر پیدایش: ۴۹، ۱). یوسف چهل روز را در امر حنوط پدر گذراند و اهل مصر هفتاد روز برای او ماتم گرفتند. پس از این ایام یوسف خطاب به اهل پادشاه گفت: «پدرم مرا سوگند داده، گفت: "اینک من می‌میرم، مرا در قبری که برای خویشتن در زمین کنده‌ام آنجا مرا دفن کن. اکنون بروم پدر خود را دفن کرده مراجعت نمایم"». سپس این گزارش چنین ادامه می‌یابد که پسران یعقوب او را به زمین کنعان بردند و او را در مغاره صحرای مکفیله دفن کردند که ابراهیم خریده بود (تورات، سفر پیدایش: ۵۰، ۱-۱۴). این بخش از داستان در قریب به اتفاق تفسیرها نیز آمده است (برای مثال، رک. میدی، ۱۳۳۹، ج ۵: ۱۳۹؛ بخاری، ۱۳۸۶: ۹۰۷؛ طوسی، ۱۳۸۲: ۶۶۱).

۳- نتیجه‌گیری

۱. روایات اسرائیلی در *انیس المریدین و شمس المجالس* فراوان به کار رفته است. تعدادی از ماجراهایی که در این تفسیر نقل شده است، چه مربوط به دوران کودکی و حتی پیش از ولادت یوسف در کنعان و چه مربوط به دوران حضور و سپس سروری او در مصر، بی‌تردید متأثر از متن تورات است. البته چنین نیست که همه روایات اغراق‌آمیز و افسانه‌ای این متن، مطابق تورات یا برگرفته از روایات عهد عتیق باشد؛ بلکه در بسیاری مواقع قدرت خیال‌پردازی مؤلف به خلق قصه‌هایی افسانه‌ای انجامیده است.
۲. با توجه به بسیاری روایات اسرائیلی در *انیس المریدین و شمس المجالس*، به نظر می‌رسد که مؤلف آن از دیدگاهی اخباری برخوردار و از نظر کلامی، از پایبندان به مکتب اشعری باشد.
۳. بررسی تطبیقی روایات اسرائیلی در این متن و برخی تفسیرهای فارسی قرآن در سده‌های نخست مانند تفسیر *سورآبادی*، *روض الجنان* و *روح الجنان*، *کشف الأسرار* و *عدة الأبرار* میدی، *قصه یوسف و انیس المریدین* و *روضه المحبین* نشان می‌دهد که کاربرد روایات منظور تنها به متن *انیس المریدین و شمس المجالس* منحصر نیست. اغلب روایات اسرائیلی در این متن با سایر تفاسیر مشترک است و در معدودی از آنها میان *انیس المریدین و شمس المجالس* و دیگر تفسیرها، تفاوت‌هایی جزئی وجود دارد.

۴. نظر به اسرائیلیات پرتکرار در انیس المریدین و شمس المجالس و تفسیرهای نام‌برده، می‌توان هریک از این متون را، بسته به زمان تألیف، به‌منزلهٔ مصادر و مآخذ دیگری دانست. البته دربارهٔ انیس المریدین و شمس المجالس که زمان شکل‌گیری آن معلوم نیست، نمی‌توان به‌طور قطع از جهت و سوی این رابطه خبر داد.

پی‌نوشت

۱. برای اطلاع از ساختار و معنای دقیق این کلمه، رک. سلامی راوندی: ۱۳۸۸، ص ۳۹.
۲. برای اطلاعات بیشتر دربارهٔ واردکنندگان اسرائیلیات، رک. سلامی راوندی، ۱۳۸۸، صص ۶۰-۴۹؛ حاجی شاه‌کرمی، ۱۳۹۱، صص ۱۷-۳۲.
۳. برای اطلاعات بیشتر دربارهٔ اسرائیلیات و تاریخ و عوامل ورود آنها به فرهنگ و منابع اسلامی، رک. ابوشهبه، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۲؛ ذهبی، ۱۹۶۱ م، ص ۱۹، معرفت، ۱۳۷۹، صص ۷۲-۱۳۰؛ دیاری، ۱۳۸۳، ص ۹۶.
۴. برای اطلاع از متون و تاریخ تفاسیر عرفانی، رک. قاسم‌پور، محسن (۱۳۹۲) جریان‌شناسی تفسیر عرفانی قرآن، تهران: سخن، صص ۱۲۷-۱۵۶. برای اطلاع دربارهٔ مبانی تفسیر عرفانی، رک. همان، صص ۱۶۵-۲۰۹. همچنین برای اطلاع دربارهٔ جایگاه تأویل در تفسیرهای عرفانی رک. همان، صص ۲۲۱-۳۰۴. نیز دربارهٔ چرایی و پیدایش زبان عرفانی در تفسیر قرآن، رک. نوایا، پل (۱۳۷۳) تفسیر قرآنی و زبان عرفانی، ترجمهٔ اسماعیل سعادت، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، صص ۷-۱ و صص ۱۵-۲۰.
۵. می‌توان از کشف‌الارواح جمال‌الدین محمد جمالی اردستانی، منظومهٔ اسرار العشق اسدالله ایزد گشسب و نیز منظومه‌هایی متعدد با عنوان یوسف و زلیخا از شاعرانی مانند جامی نام برد. سید جعفر سجادی فهرستی از برخی شرح‌های سورهٔ یوسف را اعم از نظم و نثر، در مقدمهٔ تفسیر حدائق الحقائق، ص ۲۷، ارائه کرده است.
۶. نگارندهٔ این مقاله توضیحات مفصل در این موضوع را در مقدمهٔ انیس المریدین و شمس المجالس آورده است. رک. شمشیرگرها، ۱۳۹۸، صص ۱۲-۱۳.
۷. رک. همان: صص ۱۳-۱۷.
۸. درایتی، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۳۲۳.
۹. نگارنده تصحیح بحر المحبته فی اسرار الموده را در دست تصحیح دارد. همچنین به یاری خدا در نظر دارد درستی و نادرستی نسبت یادشده میان دو اثر و نیز انتساب بحر المحبته فی اسرار الموده به هریک از برادران غزالی را در نوشتارهایی جداگانه نقد و بررسی کند.
۱۰. ذهبی، محمدحسین (۱۴۰۵ ق.). الاسرائیلیات فی التفسیر والحديث، دمشق: لجنة نشر فی دار الایمان.
۱۱. رک. فهرست منابع.
۱۲. رک. فهرست منابع.
۱۳. رمزی نعنانه (۱۳۹۰ ق.). اسرائیلیات و آثارها فی کتب التفسیر، دمشق: دارالقلم و دارالبیضاء.
۱۴. محمدقاسمی، حمید، اسرائیلیات و تأثیر آن بر داستان انبیا در تفاسیر قرآن، تهران: سروش، ۱۳۸۰.
۱۵. موسوی، سید اعجاز، زمینه‌ها، ابعاد و پیامدهای ورود اسرائیلیات در منابع اسلامی، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد در مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی.
۱۶. مؤذن جامی، محمدهادی (۱۳۷۲) «بررسی اسرائیلیات در تفسیر و حدیث اهل»، کیهان اندیشه، شماره ۴۷، فروردین و اردیبهشت.

۱۷. کلباسی اصفهانی، فهیمه (۱۳۸۸) «نقد و بررسی اسرائیلیات در قصص انبیا درباره چهار پیامبر: حضرت شعیب، موسی، یوشع و یونس»، تهران: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود.
۱۸. ربیع، أمال محمد عبدالرحمان (۲۰۰۹ م.). *الاسرائیلیات فی تفسیر الطبری*، قاهره: الازهرام التجاریة.
۱۹. رک. فهرست منابع.
۲۰. کشاورز، رقیه (۱۳۹۲) *بررسی تطبیقی داستان حضرت یوسف در تفاسیر تبیان و کبیر*، استاد راهنما شادی نفیسی، استاد مشاور محمدعلی مهدوی‌راد.
۲۱. رک. فهرست منابع.
۲۲. رک. فهرست منابع.
۲۳. رمضان متولی، رمضان (۲۰۰۸ م.). *قصه یوسف و زلیخا فی الأدب الفارسی و مصادرها فی التوراة والقرآن الکریم*، قاهره: الهیئة المصریة العامة للکتاب.
۲۴. مرندی، لیلیا (۱۳۹۶) «نقد و بررسی اسرائیلیات داستان حضرت یوسف در کشف‌الأسرار میبدی»، فصلنامه بهارستان سخن، سال ۱۴، شماره ۳۵، بهار.
۲۵. سلامی راوندی به‌طور مفصل نظر برخی محدثان و راویان را در این باره گرد آورده است. رک. سلامی راوندی: ۱۳۸۸، صص ۸۲-۸۶.
۲۶. رک. مهران، محمدبیومی، *بررسی تاریخی قصص قرآن*، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۱۱۹.

منابع

۱. ابن‌منظور، محمد (۱۴۰۵). *لسان العرب*، قم: نشر ادب الحوزة.
۲. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۳۶۷). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، به کوشش و تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمدمهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
۳. ابوشهبه، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق.). *الاسرائیلیات و الموضوعات فی کتب التفسیر*، بیروت: دارالجلیل.
۴. *انیس المریدین و شمس المجالس* (۱۳۹۸). تصحیح و تحقیق: مجبوه شمشیرگرها، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
۵. بخاری، احمد بن محمد (۱۳۸۶). *انس المریدین و روضه المحبین* (جلد دوم تاج‌القصص)، با مقدمه و تصحیح سید علی آل‌داود، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۶. *تورات فارسی* (۱۸۹۵). لندن.
۷. حاجی شاه‌کرمی، فرشته (۱۳۹۱). *نقد و بررسی اسرائیلیات در داستان حضرت یوسف بر اساس تفاسیر فریقین*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما محمدتقی دیاری بیدگلی، استاد مشاور سیده وحیده رحیمی، قم: دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
۸. درایتی، مصطفی (۱۳۹۰). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*، ۴۵ ج، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
۹. دیاری، محمدتقی (۱۳۸۳). *پژوهشی در باب اسرائیلیات در تفاسیر قرآن*، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی، چ ۲.

۱۰. ذهبی، محمدحسین (۱۹۶۱ م.). *التفسیر والمفسرون*، قاهره: دار الکتب الحدیثه.
۱۱. سلامی راوندی، محمد (۱۳۸۸). *بررسی تطبیقی روایات تفسیری شیعه و اهل سنت در تفسیر سوره یوسف با تأکید بر تفسیرهای جامع البیان، الدر المنثور، الصافی و البرهان و عهد عتیق*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما محسن قاسم‌پور، استاد مشاور سعید شفیعی، کاشان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۱۲. سورآبادی، ابوبکر عتیق بن محمد (۱۳۸۱). *تفسیر سورآبادی*، به تصحیح سعید سیرجانی، تهران: فرهنگ نشر نو، چ ۲.
۱۳. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ ق.). *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.
۱۴. طوسی، احمد بن محمد (۱۳۸۲). *قصه یوسف*، به اهتمام محمد روشن، [ویراست ۳]، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۵. فراهی، معین‌الدین بن محمد (۱۳۸۴). *تفسیر حدایق الحقایق (قسمت سوره یوسف)*، به کوشش جعفر سجادی، تهران: دانشگاه تهران.
۱۶. معرفت، محمدهادی (۱۳۷۹). *تفسیر و مفسران*، ۲ ج، قم: مؤسسه فرهنگی التمهید.
۱۷. میدی، احمد بن محمد (۱۳۳۹). *کشف الأسرار و عده الأبرار*، به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت، ۸ ج، تهران: ابن‌سینا؛ مهرآیین.